

UDK: 725.94 (497.6) “ 19 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.289

Primljen: 27.5.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Max Bergholz

Concordia Univerzitet, Kanada

max.bergholz@concordia.ca

Šutnja u kamenu
Memorijalizacija nasilja među zajednicama
u zemlji bratstva i jedinstva*

Sažetak: Zašto se dešavaju šutnje o nasilju među zajednicama i da li u nasiljem podijeljenim zajednicama njihovo kasnije prekidanje dovodi do pomirenja? Pričajući dvije priče o spomenicima izgrađenim u sjeverozapadnoj Bosni nakon Drugog svjetskog rata i o radikalnim promjenama koje su na njima učinjene nakon rata 1992–1995, ova lokalna historija postavlja pitanje od globalnog značaja: Mogu li spomenici nasilnoj prošlosti ikada kreirati “pravedno sjećanje” koje podsjeća i na našu čovječnost i na našu nečovječnost, kao i na čovječnost i nečovječnost “drugih” koje možda još uvijek doživljavamo kao neprijatelje?

Ključne riječi: nasilje među zajednicama, šutnja, spomenici, pomirenje, Drugi svjetski rat, rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, Bihać, Kulen-Vakuf.

Abstract: Why do silences about intercommunal violence emerge and does their subsequent breaking lead to reconciliation in divided communities? By telling two stories of monuments built in northwest Bosnia after World

---

*Napomena: Ovaj članak je objavljen na engleskom jeziku pod nazivom “Silence Enshrined: Memorializing Intercommunal Violence in a Land of Brotherhood and Unity.” *History & Memory* 36, no. 1 (Spring/Summer 2024): 7-44. (Prijevod na bosanski jezik Senada Kreso)

War II, and the radical changes made to them since the war of 1992-1995, this local history poses a question of global significance: Can memorials to the violent past ever create a “just memory,” whereby they recall both our humanity and inhumanity, as well as both the humanity and inhumanity of “others” whom we may still see as enemies?

Keywords: intercommunal violence; silence; memorials; reconciliation; World War II; 1992-1995 war in Bosnia-Herzegovina; Bihać; Kulen Vakuf.

UVOD

U popodnevnim satima 7. septembra 1941. godine šum smaragdno-zelenih bujica i brzaca rijeke Une ispod mosta u bosanskom gradu Kulen-Vakufu jedva se čuo od krikova i plača žena i njihove djece koji su stajali na njemu. Izlaz s lijeve strane im je blokirala rulja, među kojima je bilo mnogo njihovih komšija. Neki su imali puške, a više njih je imalo sjekire, vile, motke i kamenje. Psovali su one na mostu i govorili da ih namjeravaju zaklati. S desne strane im se primicala druga rulja, naoružana istim oružjem i ispunjena istom željom za ubijanjem. Neke žene su se naginjale preko ivice i zurile u bujicu. Da li bi mogle preživjeti ako skoče? Kako su s obje strane rulje napredovale, majke su podizale svoju dojenčad, svoju mlađu i stariju djecu. Bacale su ih preko ograde mosta, a onda skakale nadajući se da će svoje sinove i kćeri uhvatiti u vodi. Gotovo ni jedna nije znala plivati. Većinu je riječna struja usisala i niz rijeku slala njihova tijela koja se dave. Nedaleko od mosta nekoliko žena je uspjelo uhvatiti se za grane drveća koje su visile nad vodom i izvuklo se. Stropoštavši se na obalu, shvatile su da im nema djece. Neke bi onda jurnule nazad prema rijeci i bacale se u vodu da se utope.¹

Masovna pogibija žena i djece kod tog mosta u Kulen-Vakufu bila je tek dio niza pokolja u tom mjestu i okolici koji su započeli prethodnog

---

¹ Hana Štrkljević u Lična arhiva Esada Bibanovića (u daljnjem tekstu: LAEB), “Kulen Vakuf”, 101; intervju s Muratom Mušetom, 27. septembar 2008, Kulen-Vakuf; Mehmedom Štrkljevićem, 28. septembar 2008, Kulen-Vakuf.

dana, ujutro 6. septembra 1941. godine. Trajat će narednih četrdeset i osam sati, tokom kojih će biti ubijeno čak dvije hiljade ljudi. Stotine su se podavile u Uni, još ih je više bačeno u mrak dubokih okomitih jama, dok su drugi bili strijeljani, umlaćeni kamenjem i zaklani poljoprivrednim alatima. Ova ubistva bila su među najstrašnijim epizodama nasilja među zajednicama u tom kraju u periodu 1941–1945. Ipak, u decenijama koje su uslijedile oblik javnog sjećanja na te žrtve bila je zaglušujuća šutnja. Hladna i bistra unaska voda nastavila je teći kroz klisuru ispod mosta gdje se toliki broj žena i djece udavio, bujajući uz huku zimi i u proljeće, a potom se u ljeto povlaćeci i tiho tekući. Međutim, osim onih koji su preživjeli ubistva i njihove djece kojima su oni ponekad pričali svoje mučne priče, niko ko bi prelazio preko tog mosta ne bi znao šta se tamo dogodilo. Tek će više od šezdeset godina kasnije – u junu 2004. godine – na zapadnoj strani mosta na stijenu biti zakovana skromna ploča. Podsjećala je na živote izgubljene 1941. godine i ta ubistva nazvala “genocidom”, što je riječ koja te godine još nije postojala. Činilo se da je s postavljanjem te ploče bila prekinuta dugogodišnja šutnja. Konačno se moglo javno sjećati ljudi čiji su životi oduzeti i možda je mogla započeti neka vrsta mirenja s nasilnom prošlošću.

Ova priča o ekstremnom nasilju, a potom o zaglušujućoj šutnji u jednom bosanskom gradiću postavlja niz pitanja koja nas pozivaju da je sagledamo šire kako bismo bolje razumjeli zbunjujuće načine na koje se pamte epizode nasilja među zajednicama. Zašto se dešavaju šutnje nakon ubijanja među zajednicama? Šta im omogućava da ustrajavaju? Da li njihovo prekidanje predstavlja osnovu na kojoj se može podsticati pomirenje? Od kasnih 1980-ih historičari i drugi koji se bave sjećanjem pokazuju kako vlade i elite koriste javna sjećanja na ratove i druge slučajeve nasilja radi ostvarivanja političkih ciljeva, posebno radi promicanja nacionalne kohezije i patriotizma. Ipak, ta literatura nam malo govori o dinamici šutnje.² Početkom 2010-ih historičari i drugi počinju

---

²Vidi, naprimjer, Tony Judt, “The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe,” *Daedalus* 21, no. 4 (1992): 83-118; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective*

posvećivati veću pažnju toj nedovoljno istraženoj temi, napominjući da elite često nameću šutnju o nasilju iz prošlosti kada smatraju da sjećanja na njega ugrožavaju njihov postkonfliktni legitimitet.³ Obimna literatura o javnim politikama u vezi s ljudskim pravima, ratnim zločinima i tranzicijskoj pravdi sugerira da je šutnja o zločinima štetna za sposobnost zajednice da se oporavi nakon lokalnog nasilja.⁴ Da citiram odlomak iz uvoda u izvještaj Ujedinjenih nacija iz 2014. o odnosu između procesa pomirenja nakon konflikta i memorijalizacije:

*Počevši od 1980-ih, gradnja spomen-obilježja postala je povezana s idejom da je osiguravanje javnog priznanja prošlih zločina neophodno zbog žrtava, da je od suštinskog značaja za sprečavanje daljnjeg nasilja i da je potrebno za redefiniranje pojma nacionalnog jedinstva. Memorijalizacija je često ono što zahtijevaju žrtve i cijelo društvo, te se smatra da se put ka nacionalnom pomirenju ostvaruje ne samo zakonskom reparacijom već i simboličnim reparacijama, poput spomen-obilježja.*⁵

Iako su zagovornici ljudskih prava ovo osjećanje propagirali posljednjih nekoliko decenija širom svijeta, antropolozi koji rade u postkonfliktnim kontekstima, kao što su Sijera Leone i Ruanda, pokazali su da

---

Memory and the Making of Israeli National Tradition (Chicago: University of Chicago Press, 1995); Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Jan-Werner Müller, ur., *Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

³ Vidi, naprimjer, Jay Winter, "Thinking about Silence," u Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur., *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 3-31; Alon Confino, "The Warm Sand of the Coast of Tantura: History and Memory in Israel after 1948," *History & Memory* 27, no. 1 (2015): 43-82.

⁴ Vidi, naprimjer, Richard Ashby Wilson, "Justice and Retribution in Post- conflict Settings," *Public Culture* 15, no. 1 (2003): 187-190.

⁵ Generalna skupština Ujedinjenih nacija, Vijeće za ljudska prava, "Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights, Farida Shaheed, Memorialization Processes," 23. januar 2014, 5, para. 9; za kritiku tog stava, vidi Lea David, *The Past Cannot Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

je zapravo šutnja o zločinima iz prošlosti često ono što ljudi u lokalnim zajednicama žele. To može imati veze s dugogodišnjom tradicijom odsustva rasprave o nasilnoj prošlosti, što je reakcija na življenje s bolnim uspomenama ili način reintegracije s prethodnim neprijateljima bez podsticanja trajnog sukoba.⁶

Ipak, može se ponuditi argument da su i održavanje i prekidanje šutnje o nasilju iz prošlosti loša osnova na kojoj bi se podsticalo pomirenja koje se može široko definirati kao čin ili proces ili ponovna uspostava sklada ili prijateljskih odnosa.⁷ Održavanje šutnji često dovodi do želje da se one prekinu; ali oni koji ih prekidaju često pokazuju isto toliko spremnosti da uspostave nove šutnje koliko i oni koji su ih prethodno ušutkavali. Čini se da je taj ciklus nemoguće prekinuti. U svojoj studiji o sjećanju na rat u Vijetnamu Viet Thanh Nguyen sugerira da izbor između sjećanja i memorijalizacije i prešućivanja i zaborava predstavlja lažnu dihotomiju. Umjesto toga, on nudi pojam “pravednog sjećanja”, što je sposobnost da se istovremeno kazuje i čovječna i nečovječna historija nasilne prošlosti. On pritom sugerira da trebamo nastojati sagledati kako “čovječno obitava u nečovječnom”, ne samo u onima s čijim ponašanjem saosjećamo ili ga osuđujemo već i u nama samima, budući da se mi ne razlikujemo od onih čije historije kazujemo. Prema Nguyenovim riječima:

Kada je riječ o ratu, osnovna dijalektika između sjećanja i zaborava, stoga, nije tek sjećanje i zaboravljanje određenih događaja ili ljudi. Osnovna dijalektika između sjećanja i zaborava temelji se na sjećanju na našu čovječnost i zaboravljanju naše nečovječnosti, dok se obratno sjećamo

---

⁶ Vidi, naprimjer, Rosalind Shaw, “Memory Frictions: Localizing the Truth and Reconciliation Commission in Sierra Leone,” *International Journal of Transitional Justice* 1, no. 2 (2007): 183-207; Susanne Buckley-Zistel, “Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda,” *Africa: Journal of the International African Institute* 76, no. 1 (2006): 131-50; o ovoj dinamici u Bosni i Hercegovini nakon rata 1992-1995, vidi Marita Eastmond and Johanna Mannergren, “Silence as Possibility in Postwar Everyday Life,” *International Journal of Transitional Justice* 6, no. 3 (2012): 502-524.

⁷ O pojmu “pomirenje” vidi Jens Meierhenrich, “Varieties of Reconciliation,” *Law & Social Inquiry* 33, no. 1 (2008): 195-231.

nečovječnosti drugih zaboravljajući njihovu čovječnost. Umjesto toga, pravedno sjećanje zahtijeva onaj konačni korak u dijalektici etičkog sjećanja – ne samo kretanje između etike svoga sjećanja i sjećanja drugih već i pomak ka etici sjećanja na to kako u nečovječnosti obitava čovječnost.⁸

Nadovezujući se na Nguyenove spoznaje, njegovanje “pravednog sjećanja” sugerira neophodnost odricanja od sjećanja na nasilnu prošlost kao nečega što se temelji na međusobno isključujućim mitovima, a umjesto toga, sugerira posvećivanje građenju sjećanja koje karakteriziraju istine koje uzajamno koegzistiraju. Možda te često bolne i suprotne istine nije moguće pomiriti, ali one se moraju priznati – i memorijalizirati – kako bi se stvorila mogućnost njegovanja “pravednog sjećanja”.

Rekonstrukcija lokalne historije sjećanja na nasilnu prošlost u jednom kutku Bosne pruža nam živopisan skup lokalnih priča pomoću kojih možemo istražiti granice i mogućnosti takvog jednog globalnijeg izazova. Tokom ljeta i jeseni 1981. godine u sjeverozapadnoj Bosni otkrivena su dva spomenika, jedan u mjestu Kulen-Vakuf, a drugi nadomak obližnjeg grada Bihaća, kojima se nastojalo memorijalizirati žrtve ubijene 1941. godine. Korištenjem lokalnih arhivskih dokumenata, fotografija, terenskog rada i intervjuva možemo prodrijeti ispod tada izrečenih javnih izjava o značenju tih spomenika i otkriti ono što Mariane C. Ferme zove “ono ispod”.⁹ Čineći to, možemo se potruditi da objasnimo kako su ovi spomenici – koji su izričito izgrađeni u znak sjećanja na žrtve rata – zapravo nastojali ušutkati određene aspekte nasilne prošlosti, i kako su, kao takvi, predstavljali lošu osnovu za poslijeratno pomirenje jer nisu uspijevali odnjegovati “pravedno sjećanje”.

Ali otkrivanje te povijesti – koliko god taj posao bio izazovan – također se čini nedovoljnim. Nužno potreban zadatak je odmaknuti se od pukog davanja smisla sjećanju na nasilnu prošlost tumačenjem porijekla,

⁸ Viet Thanh Nguyen, *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017), 19.

⁹ Mariane C. Ferme, *The Underneath of Things: Violence, History, and the Everyday in Sierra Leone* (Berkeley: University of California Press, 2001).

dinamike i implikacija dugotrajne šutnje. Moramo se zapitati i kako bi nam izlazak iz naizgled beskonačnog ciklusa šutnji mogao pružiti ono što Ariella Azoulay naziva “potencijalnom historijom”, odnosno “nastojanjem da stvorimo nove uslove kako za to kako stvari izgledaju tako i za to kako mi izgledamo kao naratori, oni koji mogu – u bilo kojem trenutku – intervenirati u poredak stvari koji je nasilje uspostavilo kao svoj prirodni poredak”.¹⁰ Kada je predmet našeg bavljenja povijest sjećanja na nasilje, izazov našeg zadatka je da u svom historijskom istraživanju otkrijemo sredstva kojima se prevazilaze oni pejzaži sjećanja koji podstiču šutnje i mitove o nasilnoj prošlosti. Da bi se taj cilj postigao, konačna priča koju ovdje valja ispričati je ona koja se temelji na historijski utemeljenoj imaginaciji: kako bi mogao izgledati alternativni memorijalni krajolik u kojem bi temelj šutnji – svijet prožet uzajamno isključivim mitovima – mogao ustupiti mjesto svijetu zasnovanom na istinama koje uzajamno koegzistiraju, a samim time i na međusobnom priznavanju naše zajedničke čovječnosti i naše zajedničke nečovječnosti?

27. JULI 1981 – GARAVICE

Prije nego što se pozabavimo tim pitanjem prvo trebamo započeti našu priču, što znači povratak u ono poslijepodne 27. jula 1981. godine. To mjesto s blagim, valovitim brežuljcima nalazi se tek nekoliko kilometara izvan grada Bihaća u sjeverozapadnoj Bosni, oko rijeke Une, pedesetak kilometara sjeverozapadno od Kulen-Vakufa. Tog vrelog ljetnog dana hiljade ljudi okupilo se na tom mjestu, poznatom kao Garavice, da učestvuju u otkrivanju spomen-obilježja u znak sjećanja na one koje su komunističke vlasti nazivale “žrtvama fašističkog terora”, odnosno civilnim žrtvama Drugog svjetskog rata u tom kraju koji je počeo 1941. i trajao do 1945. godine.¹¹

¹⁰ Ariella Azoulay, “Potential History: Thinking through Violence,” *Critical Inquiry* 39, no. 3 (2013): 565.

¹¹ Za studiju slučaja politike sjećanja zajednice vis-à-vis “žrtava fašističkog terora” u drugom dijelu Jugoslavije, vidi Danijel Vojak, Filip Tomić i Neven Kovačev, “Remembering

Tokom kasnih 1960-ih i cijelih 1970-ih lokalne komunističke vlasti prikupljale su sredstva za izgradnju spomen-obilježja na tom mjestu.¹² Beogradskog arhitektu Bogdana Bogdanovića, autora spomen-obilježja u nekadašnjem koncentracionom logoru Jasenovac (u današnjoj Hrvatskoj) i drugih spomenika u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, lokalne vlasti u Bihaću su 1969. godine odabrale da izradi projekt spomenika na Garavicama.¹³ Na njegovom vrhu trebalo je podići grupu visokih apstraktnih kamenih struktura koje bi predstavljale majke. Za Bogdanovića je izbor ženske figure bio način da u spomen-obilježje unese element nade i osjećaj ponovnog rađanja: “Ženu sam izabrao kao simbol života.”¹⁴ Figure su trebale biti postavljene tako da izgledaju kao da bdiju nad ostatkom lokaliteta koji je trebao biti “veliko polje žrtava”.¹⁵ Bogdanović je eksplicitno rekao da želi da figure nemaju etničku ili nacionalnu identifikaciju.¹⁶ Uzdignute visoko na brdu, trebale su djelovati kao most između mračnih ratnih dana i svijetle budućnosti. Naglasak spomenika na budućnost, a ne na prošlost, bio je najočitiji na ploči postavljenoj na ulazu na stazu koja je posjetitelje vodila uzbrdo, prema apstraktnim ženskim figurama.

---

the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990,” *History & Memory* 31, no. 1 (2019): 118–150.

¹² Izgradnja je službeno započela 27. jula 1974. Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona (u daljnjem tekstu, AMUSK), Zbirka informacija o spomenicima Narodnooslobodilačke borbe (u daljnjem tekstu, ZIS NOB), kut. 4, fas. 20, 1. januar 1975, 1.

¹³ AMUSK, ZIS NOB, kut. 4, fas. 20, Odbor za izgradnju spomen parka, juni 1967, 2; o historiji Jasenovca, vidi Ivo Goldstein, *Jasenovac* (Zagreb: Fraktura, 2018).

¹⁴ AMUSK, ZIS NOB, kut. 4, fas. 20, *Spomen-park žrtvama fašističkog terora* (pamflet bez datuma, najvjerojatnije štampan 1981). Izgradnja spomen-obilježja na mjestima masovnih ubijanja kao što su Jasenovac i Garavice, među ostalima, kako bi se prenio osjećaj “vjere u budućnost” nije tek odraz Bogdanovićevog političkog i umjetničkog senzibiliteta; bila je to i zvanična pozicija Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Vidi Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, prevod Aleksandra Kostić (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014), 241.

¹⁵ “Spomen Park Garavice: Život je jači od smrti”, *Krajina: List Saveza socijalističkog radnog naroda bihačkog sreza*, 10. juli 1981, 1.

¹⁶ *Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice*.

Na natpisu (*Fotografija 1*) stoji:

Život je jači od smrti,
pravda jača od zločinâ,
ljubav od mržnje.

Planirano je da se otkrivanje spomen-parka na Garavicama poklopi sa 27. julom 1981. godine, danom kada se obilježavala četrdeseta godišnjica ustanka u tom kraju pod vodstvom komunista. Glavni govornik na svečanosti bio je Hamdija Pozderac, tadašnji član Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i najutjecajnija politička ličnost toga kraja.¹⁷ On je u svom govoru objasnio šta vlasti žele saopćiti tim spomen-parkom: “U našoj zemlji ima mnogo krajeva i mjesta gdje su fašistički okupatori i domaći izdajnici počinili neviđena zvjerstva nad nevinim ljudima svih naroda i narodnosti. Jedno od takvih mjesta su i Garavice, koje su po broju ubijenih patriota jedno od mjesta najvećeg masovnog ubijanja i fašističkih zlodjela.” Zatim je pažljivo skicirao koga vlasti vide kao žrtve ubijene na tom lokalitetu 1941. godine: “Ovdje, na ovom mjestu, ustaše i Nijemci izvršili su genocid nad nedužnim srpskim stanovništvom...”, kao i nad “politički naprednim muslimanskim i hrvatskim radnicima, građanima i omladinom te jednim brojem Jevreja iz Bihaća i okolice.”¹⁸

---

¹⁷ Vidi Safet Hrnjica, *Hamdija Pozderac: Žrtva vremena* (Bihać: Grafičar, 2010).

¹⁸ “Veličanstvenim narodnim zborom otvoren spomen park Garavice”, *Krajina*, 31. juli 1981, 1-3. Ustaše su bile grupa ekstremnih hrvatskih nacionalista koja je formirana u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji i bila opredijeljena da nasiljem stvore samostalnu hrvatsku nacionalnu državu i očiste je od svih onih koje nisu smatrali “Hrvatima”. Vidi Fikreta Jelić-Butić, “Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941”, *Časopis za suvremenu povijest* 1, br. 1-2. (1969): 55-91; o njihovim aktivnostima u periodu 1941–1945, vidi Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977).

Fotografija 1: Spomen-ploča na Garavicama kakva je danas. Apstraktne skulpture koje predstavljaju majke mogu se vidjeti na vrhu brda u pozadini. Fotografiju snimio autor.

Pozderčeva formulacija, koja je žrtve prikazala kao multietničku grupu, bez ikakve hijerarhije u pogledu broja žrtava, utrla je put njegovoj ključnoj poruci: razvijanju “bratstva i jedinstva” u toku rata. Po njegovim riječima: “ideja bratstva i jedinstva i pune nacionalne ravnopravnosti postala je temelj naše narodnooslobodilačke borbe i bitna komponenta strategije Komunističke partije u socijalističkoj revoluciji. Bila je, kako je to naglasio (predsjednik) Tito, jedan od glavnih izvora naše snage i jamstvo svih naših pobjeda.”¹⁹ Suština poruke bila je da su ubijani ljudi svih nacionalnosti; a ta masovna ubistva natjerala su ih da se udruže u borbi protiv – i konačno do poraza – onih koji su pokušavali uništiti druge na osnovu njihove percipirane nacionalnosti.

¹⁹ “Veličanstvenim narodnim zborom.”

3. NOVEMBAR 1981 – KULEN-VAKUF

Tek nešto više od tri mjeseca kasnije otkriven je još jedan spomenik u tom istom dijelu Bosne. Izgrađen je u Kulen-Vakufu, koji se, kao i Bihać, prostire uz rijeku Unu, pedesetak kilometara jugoistočno. U 13 sati 3. novembra 1981. godine nekoliko stotina ljudi okupilo se na mjestu novoizgrađenog spomenika i ubrzo potom počelo je i njegovo svečano otkrivanje.²⁰

Taj dan bio je kulminacija višegodišnjeg djelovanja istaknutih partizana toga kraja, odnosno komunističkih ratnih prvoboraca koji su 1978. godine osnovali odbor za izgradnju spomenika. Kad su prikupili sredstva od lokalnih društveno-političkih organizacija i građana, obratili su se mladoj bihačkoj arhitektici Sadeti Ibrahimpašić s molbom da uradi projekt spomenika. Njihova uputstva bila su jednostavna: dizajnirati spomenik partizanskim borcima u tom kraju, ili “palim borcima”, kako su se u to vrijeme zvali. Na pločama bi bio uklesan spisak imena, a glavna tema spomenika bila je “bratstvo i jedinstvo” tih boraca.²¹ Ibrahimpašić je kao glavni motiv spomenika odabrala simbol neprocvtjanog pupoljka. Mjesto spomenika bilo bi kružno. U njegovom središtu stajao bi veliki cvijet koji predstavlja Jugoslaviju. Oko njega bi bilo osam manjih cvjetova, koji bi predstavljali šest republika i dvije autonomne pokrajine u jugoslavenskoj federaciji. Četiri ploče bi bile postavljene na tlu, okrenute prema gore na pozicijama sjever/jug i istok/zapad, i na njima bi bila uklesana imena 147 “palih boraca” toga kraja.

Spomenik bi bio posvećen partizanima i povezao bi njihovu smrt s rođenjem nove, socijalističke Jugoslavije, koju je simbolizirao veliki cvijet u sredini. Osam manjih cvjetova, koji predstavljaju pojedine republike i autonomne pokrajine, simbolizirali bi jednakost svih naroda i njihovo sadašnje i buduće postojanje u “bratstvu i jedinstvu”. Te teme bi dodatno naglasila imena “palih boraca”, koja su trebala biti isklesana

²⁰ “Uz novembarske praznike u Kulen Vakufu”, *Krajina*, 13. novembar 1981, 2.

²¹ AMUSK, ZIS NOB, fas. 47, Odbor za izgradnju spomenika palim borcima, Kulen-Vakuf, april 1981, 1-6.

zajedno po abecednom redu, bez naznake hijerarhije ili nacionalnosti.²²

Tako je 3. novembra 1981. godine grupa partizana prvoboraca iz toga kraja, u odijelima, stajala u prvom redu mase nasuprot podija postavljenog pored spomenika (*Fotografija 2*). U rukama su imali vijence. U masi su bili ljudi svih uzrasta. Prisutni su bili brojni rođaci partizana čija su imena bila uklesana na četiri ploče.²³ Članovi kulturno-umjetničkog društva iz toga kraja bili su u narodnim nošnjama. Uхватili su se za ruke i zaigrali kolo, ukrug oko spomenika. Drugi su pjevali.²⁴ Tinejdžeri su se popeli na krovove obližnjih kuća kako bi imali bolji pogled.²⁵

Fotografija 2: Otkrivanje spomenika u Kulen-Vakufu. Izvor: *Kulen-Vakuf* (neobjavljeni foto-album) (1981). Ljubaznošću Sadete Ibrahimpašić.

²² Intervju sa Sadedom Ibrahimpašić, 29. septembar 2008, Bihać; *Kulen-Vakuf* (neobjavljeni foto-album) (1981). Jedan primjerak mi je na raspolaganje stavila arhitektica koja je dizajnirala spomenik, Sadeta Ibrahimpašić.

²³ *Kulen-Vakuf*.

²⁴ “Uz novembarske praznike u Kulen-Vakufu.”

²⁵ *Kulen-Vakuf*.

Među onima koji su tog dana držali govore bio je Hajro Kulenović, penzionirani general Jugoslavenske narodne armije. Rodom iz toga kraja, imao je ključnu ulogu u lobiranju za izgradnju spomenika. Kulenović je u svom govoru istakao doprinos partizana Kulen-Vakufa i susjednih sela “narodnooslobodilačkom ratu”. Odazvali su se pozivu Josipa Broza Tita i Komunističke partije da se priključe borbi za oslobođenje. “Svojom krvlju”, rekao je Kulenović, “ispisali su najslavnije stranice naše historije i iskovali najveće naslijeđe naše revolucije: bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.”²⁶

1941 – GARAVICE

Otkrivanje spomenika na Garavicama i u Kulen-Vakufu moglo bi se shvatiti kao još jedan odraz masovnih nastojanja raznih grupa u Jugoslaviji da se javno govori o onim aspektima rata za koje je Komunistička partija smatrala da ih trebaju pamtiti mlađe generacije.²⁷ Već do 1961. godine podignuto je više od četrnaest hiljada spomenika širom zemlje, ili u prosjeku skoro sedam dnevno – svakog dana – od 1947. godine, kada su osnovane i počele djelovati partizanske boračke organizacije.²⁸ Do 1981. broj spomen-obilježja eksponencijalno je rastao povrh te već ogromne brojke.²⁹ Mnogima se u to vrijeme, a možda i danas, činilo da je podsjećanje na Drugi svjetski rat sve prisutno, tako

---

²⁶ “Uz novembarske praznike u Kulen-Vakufu.”

²⁷ Komunistička partija je 1952. godine preimenovana u Savez komunista; za komunističku politiku sjećanja u Jugoslaviji, vidi Wolfgang Hoepken, “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia,” *East European Politics and Societies: and Cultures* 13, no. 1 (1998): 190-227; i Mate Nikola Tokić, “Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia” (doktorska disertacija, University of Pennsylvania, 2007).

²⁸ Arhiv Jugoslavije (u daljnjem tekstu, AJ), Fond 297, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (u daljnjem tekstu: SUBNOR J), inv. I, fas. 20, Izveštaj o radu Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a, 1961, 52.

²⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu, ABiH), Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu, SUBNOR BiH), Pregled stratišta i ŽFT u BiH, novembar 1983, 1-31.

da može izgledati da spomenici na Garavicama i u Kulen-Vakufu nisu bili ništa posebno.

Ipak, ono što je bilo upečatljivo u vezi s mnogim od tih spomenika nije samo njihov broj i ogromna prisutnost. Bila je to i zaglušujuća šutnja o raznim neprobavljivim aspektima ratnog nasilja među zajednicama, koja je u njima bila fizički prisutna. Pogledajmo sad još jednom spomenike na Garavicama i u Kulen-Vakufu i upitajmo se koje su to aspekte ratnog nasilja oni nastojali prešutjeti. Odgovor na to pitanje nalaze da ispričamo nekoliko priča koje nas vraćaju u vrijeme četrdeset godina prije otkrivanja ovih spomenika. Te priče nas podsjećaju na to da se proučavanje načina na koji ljudi pamte nasilnu prošlost nikad ne može odvojiti od povijesti samog tog nasilja.

Tokom ljeta 1941. godine Garavice zapravo nisu bile mjesto gdje su svi spomenuti narodi i narodnosti ubijeni u podjednakom broju, što je želio sugerirati spomenik iz 1981. godine. Garavice su bile mjesto gdje su fašisti u Bihaću, poznati kao ustaše, pod rukovodstvom lokalnog moćnika Ljubomira Kvaternika, pobili hiljade žrtava, posebno onih koje su smatrali “Srbima”.³⁰ Druge etničke i političke kategorije ubijane su na tom lokalitetu, ali to je prije svega bilo mjesto gdje su masovno ubijani ljudi jedne percipirane nacionalnosti – srpske.³¹ Manje od jedne decenije nakon tih ubistava, 1949. godine, mještani su na Garavicama podigli mali spomenik. Taj spomenik bio je mnogo bliži sagledavanju istine o onome što se dogodilo 1941. godine nego onaj koji su lokalne komunističke vlasti izgradile 1981. godine.

Uklesan ćirilničnim pismom, natpis na ploči spomenika glasi: “Narod bihačkog kraja i grada Bihaća podiže ovaj spomenik kao trajnu uspome-
nu na 12.000 nedužnih Srba koje su ustaški zlikovci zvjerski ubili između

³⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 54-55; o tim dinamikama u susjednom regionu Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u tom istom vremenu, vidi Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007).

³¹ AJ, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u daljnjem tekstu DKUZ), fas. 735, inv. br. 56127; fas. 587, inv. br. 14322; fas. 588, inv. br. 14395-14442; kut. 493, dos. br. 4942.

juna i oktobra 1941. godine.”³² Brojka od dvanaest hiljada žrtava je gotovo sigurno bila znatno pretjerana. Baš kao i brojka od sedamsto hiljada žrtava za koje se tvrdi da su ubijene u koncentracionom logoru Jasenovac, čini se da se i ova brojka pojavila u prvim godinama rata bez uvjerljive dokumentacije.³³ Čini se da su je prvi spomenuli neki mještani, a pojavljuje se i u nekim svjedočenjima i izvještajima koje su neposredno nakon rata sačinili istražitelji ratnih zločina iz tog kraja.³⁴ Zabilježio ju je tokom rata i čovjek iz Titovog užeg kruga Vladimir Dedijer, i kasnije ga objavio u svom ratnom dnevniku.³⁵ Koristeći se takvim izvorima, nekoliko historičara je ovu brojku navodilo, čak i uvećavalo, u knjigama objavljenim tokom 1960-ih i 1970-ih.³⁶ Brojka od dvanaest hiljada žrtava tako je uhvatila korijenja kao “činjenica” u sjećanju mještana, pa i cijele Jugoslavije.

Možda se jedino javno osporavanje te brojke pojavilo u vidu još jednog spomenika, koji su nedaleko od spomen-obilježja iz 1949. godine, podigli mještani na Garavicama 1951. godine, ovaj put na inicijativu domaćih partizana prvoboraca. Ovaj drugi spomenik imao je natpis sličan svom prethodniku, osim što je broj žrtava smanjen za dvije hiljade: “Na ovom mjestu 1941. godine ustaški zlikovci su na najstrašniji način pobili 10.000 nedužnih Srba iz Bihaća i okoline.”³⁷ Ovdje je značajno to koliko su glasine, koje su širili i lokalni stanovnici i vlasti, pomogle da se učvrsti široko rasprostranjeno mišljenje o ubijanju velikih razmjera na Garavicama – s najmanje deset hiljada žrtava – iza kojeg nije bilo činjenične potvrde.³⁸

³² AMUSK, ZIS NOB, kut. 5, fas. 21, Spomenik s Garavice.

³³ Goldstein, *Jasenovac*, 772-797.

³⁴ AJ, Fond 110, DKUZ, fas. 735, inv. br. 56127; fas. 587, inv. br. 14322; fas. 588, inv. br. 14395-14442; kut. 493, dos. br. 4942.

³⁵ Vladimir Dedijer, *Dnevnik: 1941-1944*, vol. 2 (Rijeka: Liburnija; Zagreb: Mladost, 1981), 12.

³⁶ Vidi, naprimjer, Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 66; Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 166.

³⁷ AMUSK, Zdravko Dizdar i Enisa Jusić, “Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području opštine Bihać” (neobjavljeni rukopis), 69-70.

³⁸ AMUSK, Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice, kut. 2, 25. februar 1981, 7. O načinima na koje glasine i službeni naponi međusobno djeluju u odlučnom oblikovanju

Neki preliminarni radovi na ekshumaciji posmrtnih ostataka žrtava obavljani su na toj lokaciji tokom ranih 1950-ih, što je moglo pomoći da se utvrdi tačniji broj. Ali taj posao je zaustavljen, navodno zbog nedostatka sredstava.³⁹ Ipak, bez obzira na pretjeranu prirodu predloženog broja žrtava, dokumentacija koju je krajem 1940-ih sačinila regionalna komisija za istragu ratnih zločina sugerira da je broj žrtava koje su pobile lokalne ustaše zaista bio na hiljade, mada mnogo manje od dvanaest hiljada.⁴⁰ Ova ipak značajna brojka potvrđena je skoro četrdeset godina kasnije, sredinom 1980-ih, kada su partizani prvoborci tog kraja sačinili povjerljivi izvještaj o broju civilnih žrtava rata u tom kraju.⁴¹

Međutim, važniji je razlog zbog kojeg su oni bili ubijeni: u Bihaću 1941. ustaške glavešine su htjele očistiti svoj kraj od svega što su definirali kao “srpsko”. Oba spomen-obilježja koja su stanovnici tog kraja podigli ubrzo nakon rata, 1949. i 1951. godine, jasno su artikulirala dinamiku ratnog nasilja, mada su preuveličali broj žrtava.⁴² S obzirom na prirodu nasilja na Garavicama tokom 1941. godine, spomenik tu podignut 1981. ušutkao je specifično etniciziranu prirodu ubistava. Umjesto toga, on je pomogao da se izgradi mit o tome kako su ljudi svih naci-

---

konteksta ratnih narativa, čak i među onima koji su neposredni svjedoci, vidi Jovan Byford, “Shortly afterwards, we heard the sound of the gas van’: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia,” *History & Memory* 22, no. 1 (2010): 5-47.

³⁹ “Prenos ostataka žrtava fašističkog terora u Bihaću, *Krajina*, 29. novembar 1954, 5; ABiH, Fond SUBNOR BiH, Sreski odbor Saveza boraca NOR-a Bihać, 24. august 1950, 1; Arhiv Unsko-sanskog kantona (u daljnjem tekstu, AUSK), Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Bihać (u daljnjem tekstu SK SK BiH Bihać), kut. 148, 15. februar 1955, 5.

⁴⁰ AJ, Fond 110, DKUZ, fas. 735, inv. br. 56127; fas. 587, inv. br. 14322; fas. 588, inv. br. 14395–14442; kut. 493, dos. br. 4942.

⁴¹ ABiH, Fond SUBNOR BiH, SUBNOR Bihać, Izvještaj po aktu pov. 05- 7/83, 1. Broj žrtava u Garavicama iz općine Bihać naveden je kao “2.926 ubijenih, većinom srpske nacionalnosti.”

⁴² U raspravama među odgovornima za izgradnju spomenika na Garavicama predloženo je da se nejasnoća oko broja žrtava riješi uvrštavanjem sljedećeg teksta na ploču koja će biti izgrađena na tom mjestu: “Niko imenovan – niko zaboravljen.” Vidi AMUSK, Fond Spomen-parka žrtvama fašističkog terora Garavice, kut. 2, 6. mart 1981, 1.

onalnih kategorija bili podjednako žrtve na tom mjestu.⁴³ Ta amorfnja grupa i selektivno pričanje povijesti koja je dovela do njihove smrti, ukazivali su na to koga su komunističke vlasti smatrale jedinim “žrtvama vrijednim žaljenja”; da upotrijebim nezaboravnu frazu Judith Butler.⁴⁴

1941 – KULEN-VAKUF

Što se tiče spomenika podignutog u Kulen-Vakufu 1981. godine, šutnje koje je on podsticao bile su još upečatljivije. Njihova priroda najbolje se može ocijeniti pogledamo li *Fotografiju 3*, snimljenu na dan otkrivanja spomenika. Za govornicom je Nikola Karanović, general u penziji Jugoslavenske narodne armije. On je komandovaoustanicima na području Kulen-Vakufa, od kojih će većina kasnije postati partizani. Bio je i komandant grupi boraca koji su 6. septembra 1941. zajedno s drugima napali kolonu od oko 5.600 muškaraca, žena i djece. Gotovo svi u toj koloni bili su muslimani iz Kulen-Vakufa i okolnih sela koji su pokušavali izbjeći u Bihać. Napustili su svoj zavičaj nakon što je oko 110 lokalnih ustaša počinilo talase masakra nad njihovim komšijama u pravoslavnim selima tokom juna – augusta 1941. godine, što je rezultiralo stotinama mrtvih. Dana 6. septembra 1941. borci pod Karanovićevom komandom učestvovali su u nizu osvetničkih pokolja nad svojim komšijama muslimanima, u kojima su za četrdeset i osam sati pobili oko dvije hiljade ljudi, od kojih su mnogi bili žene i djeca. Za to vrijeme više od četiri stotine muškaraca i dječaka bačeno je u jednu vertikalnu jamu.⁴⁵

⁴³ Upečatljivost ovog mita može se ocijeniti kad se prouče povjerljivi izvještaji koje je sačinila organizacija partizanskih prvoboraca bihačke regije tokom 1983–1985. – samo nekoliko godina nakon otkrivanja spomenika u Garavicama. Ogromna većina ubijenih na Garavicama naziva se “Srbima” i “općenito srpske nacionalnosti”, dok se smatra da je broj ubijenih označenih kao “Muslimani, Jevreji i Hrvati” znatno manji. Vidi ABiH, Fond SUBNOR BiH, SUBNOR Bihać, Izvještaj po aktu pov. 05- 7/83, 1; *ibid.*, Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora na području opštine Bihać, 4. novembar 1985, 1-2.

⁴⁴ Judith Butler, *Frames of War: When Is Life Grievable?* (London: Verso, 2009).

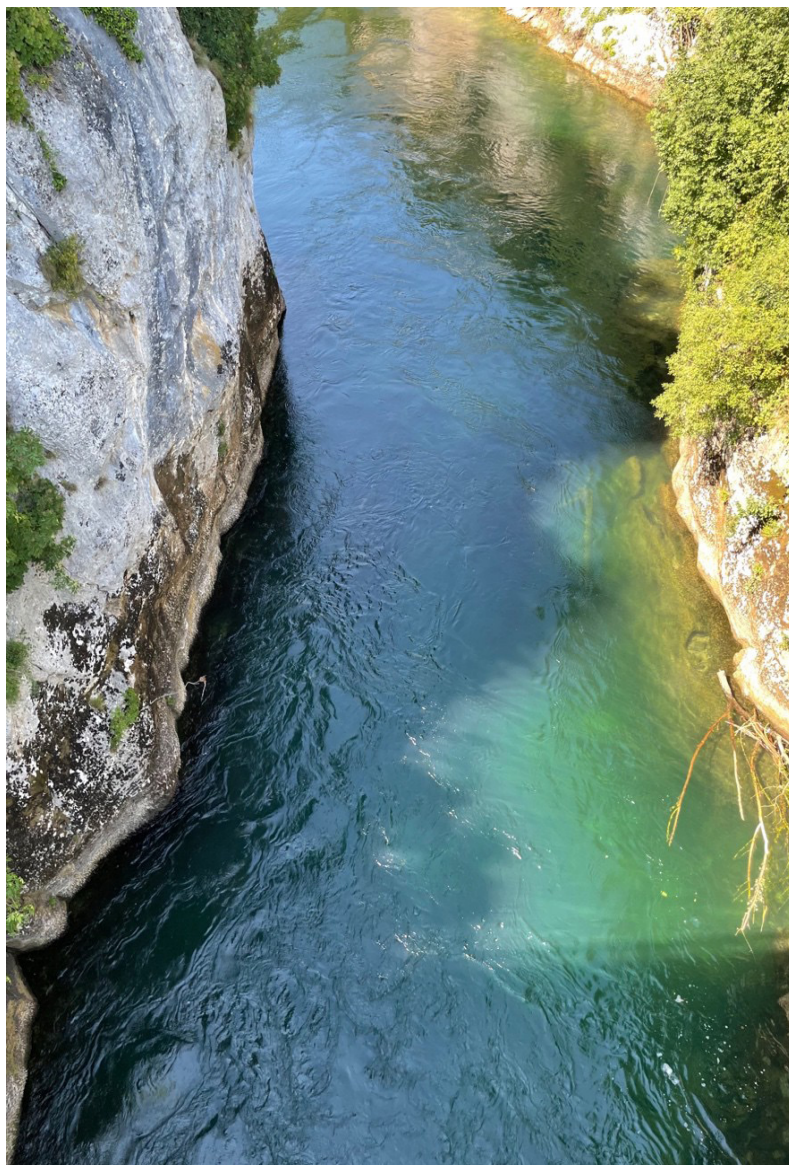
⁴⁵ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, prevod Senada Kreso (Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018), 217-264; Mujo Begić, *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013).

Kao što je opisano na početku ovog članka, umjesto da budu ubijene od komšija, stotine žena zaglavljeneh na mostu u Kulen-Vakufu bacile su svoju djecu, a potom skočile u bujice Une, gdje su se skoro svi utopili. *Fotografija 4* pokazuje ono što su one vidjele dok su netremice gledale dolje, u vodu, i u sebi izvodile nepojmljivu računicu da li bi one i njihova djeca mogli preživjeti padnu li u divlju rijeku. A ipak, 3. novembra 1981. godine, general Karanović nije ni spomenuo šokantno nasilje tokom ljeta 1941, koje je bilo najveća epizoda ubijanja u ratu u tom kraju. Umjesto toga, govorio je samo o 147 palih partizanskih boraca i njihovom doprinosu izgradnji “bratstva i jedinstva”. Kao što se vidi na *Fotografiji 3*, toga dana u masi su ga slušale desetine mještana. Iako su mnogi od njih preživjeli te masakre, kao i njihova djeca, stajali su šutke. Kako je bilo čuti govor o 1941. godini a da se ne spomene ubijanje dvije hiljade mještana tokom te godine? Kako je čudno moralo biti slušati Karanovića kako govori o značaju “bratstva i jedinstva” i šutke se prisjećati da su ustanici pod njegovom komandom masakrirali njihove majke, očeve, braću, sestre i komšije.

Fotografija 3: Penzionirani general Nikola Karanović obraća se okupljenima prilikom otkrivanja spomenika u Kulen-Vakufu. Izvor: *Kulen-Vakuf* (1981)

Kako je bilo gledati u novootkrivene ploče partizanskih boraca oko spomenika i među 147 imena vidjeti nekoliko onih za koje su neki mještani tvrdili da su bili među onima što su pobili njihove rođake i komšije?

Fotografija 4: Pogled s mosta u Kulen-Vakufu poznat kao “buk” (brzaci), s kojeg je u septembru 1941. nekoliko stotina žena i djece skočilo u smrt. Fotografiju snimio autor.

Živjeti iz dana u dan s ovakvim uznemirujućim susretima za neke mještane bila je redovna pojava. Mujo Dervišević bio je jedini preživjeli među više od četiri stotine muškaraca i dječaka koji su 8. septembra 1941. godine gurnuti u okomitu jamu. Uspio je osloboditi ruke od žice kojom su bili vezani i odjurio u obližnju šumu, gdje se nekoliko sati krio, primoran da sluša krike svojih rođaka i komšija dok su u grupicama ubijani. Ljude koji su ga pokušali ubiti i koji su ga ganjali do ruba šume prepoznao je po licu i zvuku njihovoga glasa. Nakon rata znao je naići na jednog od njih: Mileta Pilipovića, koji je stajao, spreman da ga zakolje, neposredno prije nego što je on uspio uteći. Prisjetio se jednog takvog susreta:

Rat je bio gotov... pa sam se zaposlio u građevinarstvu. Jednog dana miješam ja malter i pogledam niz cestu. Vidim nekog kapetana [Jugoslavenske narodne armije] kako ide prema meni i smješka se. Dovikne mi: 'Zdravo, Mujo!' A onda mi pruži ruku. Zurio sam i zurio u njega (i onda shvatio ko je). 'A što mi pružaš tu ruku!? Zar si zaboravio da si me tom rukom htio ubiti i gurnuti u jamu?!'⁴⁶

Ipak, prilikom otkrivanja spomenika u Kulen-Vakufu 3. novembra 1981. godine niko nije spomenuo zastrašujuću povijest s kojom su šutke živjeli od početka septembra 1941. godine. Umjesto da podsjeća na te tako traumatične događaje, spomenik u Kulen-Vakufu pomagao je da se učvrsti šutnja o povijesti međusobnog ubijanja u tom malom mjestu na Uni.

“PRAVEDNO SJEĆANJE”?

Te šutnje, čijem su učvršćivanju pomogli spomenici na Garavicama i u Kulen-Vakufu svakako nisu promovirale “pomirenje”. Komunističke vlasti u sjeverozapadnoj Bosni, kao i u cijeloj Jugoslaviji, nisu nastojale

⁴⁶ Svjedočenje Muje Derviševića u Ibrahim Kajan, “Pakao Vakuf Golubnjača”, *Ogledalo* 1, br. 2 (Dec. 1990): 26-27, ovdje 27.

koristiti spomenike za memorijaliziranje niti za bilo kakvo neposredno suočavanje s lokalnim povijestima nasilja među zajednicama koje dijele ljude. Niti su spomenici koje su gradili korišteni za promicanje pomirenja u zajednicama koje je takvo nasilje podijelilo. Znakovito je da se riječ “pomirenje” na lokalnim jezicima ne pojavljuje ni u jednom dokumentu koje su za sobom ostavili prvoborci i drugi zvaničnici komunističkih vlasti u sjeverozapadnoj Bosni odgovorni za provođenje u praksu politike sjećanja na rat. Za njih su ratni spomenici trebali služiti drugoj svrsi. U svojim studijama sjećanja na rat u Vijetnamu Nguyen je napisao da se “svi ratovi vode dvaput: prvi put na bojnopolju, drugi put u sjećanju.”⁴⁷ Mogla bi se predložiti slična formulacija o nasilju među zajednicama, koje se prvo izvrši u zajednicama ljudi, a potom često, po drugi put, u borbi da se zapamti ili prešuti ono što se dogodilo.

U Jugoslaviji su komunističke vlasti nastojale spomenike iskoristiti da promoviraju jednu sebičnu viziju nasilja među zajednicama 1941–1945. To je značilo da su se mogli obilježavati samo oni elementi iz prošlosti koji su im pomagali da promoviraju svoju političku agendu, u kojoj su isticali “bratstvo i jedinstvo” svih građana i herojstvo onih koji su kategorizirani kao partizani. Sjećanja koja su prijetila tom političkom programu morala su biti ušutkana. Ubrzo nakon rata predsjednik Tito je artikulirao tu dvojnu politiku, sjećanja i slavljenja s jedne a zaborava i prešućivanja, s druge strane: “Svugdje treba njegovati velike tradicije i naslijeđe Narodnooslobodilačkog rata. Ali se moramo pobrinuti i da se zaboravi sve što je negativno i sve ono čime se naši narodi ne mogu ponositi.”⁴⁸ Ova politika sjećanja na rat u Jugoslaviji, koja je bila slična u gotovo svim državama proizašlim iz Drugog svjetskog rata i koja je

⁴⁷ Viet Thanh Nguyen, “Just Memory: War and the Ethics of Remembrance,” *American Literary History* 25, no. 1 (2013): 144; Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 4.

⁴⁸ AJ, Fond 297, SUBNOR J, inv. II, fas. 111, Idriz Čejvan (citirajući predsjednika Josipa Broza Tita), *Tradicija NOR i revolucije i uloga muzeja* (1972), 5; o tome kako je ova politika sjećanja pretočena u praksu na nivou sela, vidi Max Bergholz, “When All Could No Longer Be Equal in Death: A Local Community’s Struggle to Remember Fallen Soldiers in the Shadow of Serbia’s Civil War, 1955–1956,” *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2008 (2010): 1-58.

usporediva s praksama drugih vlada nakon slučajeva masovnog nasilja, kao što su Ruanda i Izrael, decenijama je ostala nepromijenjena.⁴⁹

Može se razumjeti zašto bi komunisti zauzeli ovakav pristup. Ukazivanje na politiku koja je bila u osnovi njihove izgradnje spomenika ne znači da im se sudi; to nam jednostavno pomaže da razaznamo granice onoga što su nastojali postići izgradnjom spomenika. Kao što Alon Confino argumentira u vezi sa sjećanjem na rat u Evropi nakon 1945. godine: “Najveća opasnost u pokušaju da se razumije sjećanje nakon Drugog svjetskog rata jest kulturni anahronizam: pokušaj da se današnja moralna očekivanja o onome šta treba pamtiti nametnu onome što se stvarno pamtilo.”⁵⁰ Ipak, mada je komunistički pristup sjećanju na rat u Jugoslaviji u to vrijeme zacijelo imao svoju logiku, on se ne može smatrati “pravednim oblikom” sjećanja ni iz perspektive savremenika ni iz današnjeg ugla.

Arhivski dokazi pokazuju do koje mjere neki mještani zvaničnu politiku nisu smatrali “pravednim oblikom” sjećanja. Na skupu boračke organizacije u Bihaću 1963. godine zabilježeno je da pojedini mještani javno izražavaju nestrpljenje zbog indolencije vlasti prema lokalitetu Garavice i što se ne omogućava da se na njemu izgradi veće spomen-obilježje:

*Na mnogim sastancima boračke organizacije, i na drugim sastancima, o ovom pitanju se govori kao o značajnom političkom problemu. Čuju se kritike da je vrijeme da se preduzmu mjere da se gradi groblje na tom mjestu (Garavice). Ko može opravdati što danas tamo pase stoka? Neki ljudi su pisali novinama i slali fotografije snimljene s jednog od brda kritizirajući takav odnos prema nevinim žrtvama koje su tamo ubijene.*⁵¹

⁴⁹ Judt, “The Past Is Another Country”; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton/The New Press, 1999); Jens Meierhenrich, “Topographies of Remembering and Forgetting: The Transformation of *Lieux de Mémoire* in Rwanda,” u Scott Straus and Lars Waldorf, ur., *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2011), 283-296; Uri Ram, “Ways of Forgetting: Israel and the Obliterated Memory of the Palestinian Nakba,” *Journal of Historical Sociology* 22, no. 3 (2009): 366-395.

⁵⁰ Alon Confino, “Remembering the Second World War, 1945–1965: Narratives of Victimhood and Genocide,” *Cultural Analysis* 4 (2005): 47.

⁵¹ ABiH, Fond SUBNOR BiH, Izveštaj o radu Predsjedništva SUBNOR- a sreza Bihać, 1963, 14.

Drugom prilikom, jedan anonimni mještatin, koji je za sebe rekao da je “jedan od preživjelih iz 1941”, pisao je u januaru 1967. direktno predsjedniku Titu o stanju na Garavicama. Nakon opisa lošeg stanja spomenika sagrađenog 1949. godine, on ne okoliša: “Prošlo je sedamnaest godina od tada, milioni dinara bačeni su niz Unu, ali spomenik na kraju ceste još čeka da bude izgrađen, a postao bi simbol koji bi nas podsjećao na prljavu prošlost i koji bi mlađim generacijama govorio da je ovdje, pod zemljom, proliveno 60.000 litara krvi a 12.000 krikova stopljeno u jedan.”

Slijedi napad na lokalne vlasti:

Kako se radi o velikom broju žrtava, možda treba zamoliti za pomoć Republiku, ili čak čitavu jugoslavensku zajednicu, ako općina nema sredstava. Ali to se ne čini jer su naši čelnici u Bihaću uradili nove urbanističke planove, dok pune svoje već pune džepove, a onda radno vrijeme provode u ispijanju kafe. Nema kancelarije u općini koja nije dobro opremljena šoljicama i ostalim rekvizitima za pravljenje kafe.

Mislim da je krajnje vrijeme da naše vođe shvate da braća, sestre i djeca ubijenih na Garavicama čekaju dan kad će moći podići glavu i gledati u solidno izgrađen spomenik, a ne u sadašnji koji se polako raspada.⁵²

U Kulen-Vakufu nije bilo spomenika koji bi anonimni pisci pisama kritizirali. Ali njegovi stanovnici i mještani okolnih sela su sigurno bili svjesni da se u njihovoj blizini grade spomen-obilježja žrtvama rata koje bi se mogle opisati kao “pali borci” ili “žrtve fašističkog terora”.⁵³ U slučaju ovih potonjih, civilne žrtve koje se memorijaliziraju uglavnom su bile one koje su ustaše ubile 1941. godine i one koje su bile na meti jer su bili kategorizirani kao “Srbi”. U zadimljenim kafanama Kulen-Vakufa muškarci su pili i ponekad ljutito govorili o nepravdi nemanja prava da

---

⁵² ABiH, Fond SUBNOR BiH, Savezni odbor SUBNOR-a Jugoslavije (anonimno pismo napisano u januaru 1967).

⁵³ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 173, Opštinski komitet SK BiH Kulen Vakuf, 11. novembar 1959, 1.

se javno sjećaju svojih rođaka i komšija koji su također bili ubijeni. Zašto je moguće podizati spomenike srpskim žrtvama koje su pobile ustaše, pitali su se, a da se ne može izgraditi spomen-obilježje muslimanskim žrtvama koje su u Kulen-Vakufu ubili lokalni ustanici? S njima, ili možda blizu njih, sjedili su doušnici koji su radili za državnu bezbjednost i koji su svojim pretpostavljenim prenosili takve razgovore. U izvještaju iz 1959. godine, koji je pripremio lokalni komitet Saveza komunista, osobe koje su kritizirale ono što doživljavale kao nejednakost prava na javno sjećanje opisane su kao “šovinistički orijentirani muslimani”.⁵⁴ Takve tvrdnje iznesene su unatoč činjenici da su lokalne vlasti u nekoliko povjerljivih izvještaja između kasnih 1940-ih i ranih 1980-ih priznale da je najmanje dvije hiljade ljudi, opisanih kao “uglavnom muslimani”, ubijeno u Kulen-Vakufu u septembru 1941.⁵⁵ Štaviše, u internom dokumentu koji je sačinila partizanska boračka organizacija u Bosni i Hercegovini spominje se da do 1985. nije izgrađeno nijedno spomen-obilježje u znak sjećanja na te žrtve.⁵⁶ S obzirom na odbijanje komunističkih vlasti da se pozabave politički osjetljivom temom lokalnog nasilja među zajednicama, njihova politika gradnje spomen-obilježja nije mogla biti osnova za pomirenje u mnogim zajednicama koje je takvo nasilje podijelilo.

Ono što treba pokušati učiniti kako bi se odgovorilo na taj izazov je ono što Nguyen naziva “pravednim sjećanjem”, koje se mora temeljiti, ne samo na sjećanju na vlastitu prošlost već i na prošlost drugih. Po njegovim riječima: “Pravedno sjećanje je moguće samo kada slabi, siromašni, marginalizirani, drugačiji i demonizirani, ili njihovi zagovornici, mogu utjecati ili čak uzeti u svoje ruke industriju sjećanja.”⁵⁷ Sjećanje na vlastitu traumatičnu prošlost i prošlost drugih nije jednostavan zadatak.

⁵⁴ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobar 1962, 5; kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961 godini, 1961, 9.

⁵⁵ AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, 9. august 1946, 5; ABiH, Fond SUBNOR BiH, SUBNOR Bihać, Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora, 4. april 1985, 3.

⁵⁶ ABiH, Fond SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora u BiH, septembar 1985, 2, 4-5.

⁵⁷ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 18.

Mnogi ljudi, ako ne i većina, odbacit će ovu tvrdnju, pogotovo oni koje su viktimizirali njihovi susjedi, kao što to jasno pokazuju mnogi slučajevi u prostoru i vremenu, poput Sjeverne Irske, a možda najupečatljivije slučaj Ruande nakon genocida.⁵⁸ Kao što su to zapazili oni koji su proučavali napore na pomirenju nakon nasilja u različitim kontekstima, suštinski element je prepoznati osjećaj zajedničke čovječnosti među bivšim neprijateljima.⁵⁹ Ali čini se da je ovo tek jedna strana medalje. Kao što se historičar Karl Jacoby pita na kraju svoje revolucionarne studije o nasilju na američkom jugozapadu: “Dok ne prepoznamo našu zajedničku sposobnost za nečovječnost, kako se možemo nadati da ćemo pričati priče o našoj zajedničkoj čovječnosti?”⁶⁰ Ozbiljno shvatanje tog pitanja znači da bi naša polazna tačka trebala biti prihvatanje da, po Nguyenovim riječima, u svakom od nas “čovječno obitava u nečovječnom”.

Pa ipak, ne bi trebalo imati iluzija da će se “pravedno sjećanje” prirodno materijalizirati kada oni kojima su uskraćeni instrumenti sjećanja jednog dana steknu određeni stepen moći nad njima. Istina je da se komunističke vlasti u sjeverozapadnoj Bosni, kao i većina vlada u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, nisu nastojale sjećati onoga što je iz ratne prošlosti po njihovom mišljenju bilo politički neprobavljivo. Ali po riječima onog autora pisma iz Bihaća i razgovorima među muškarcima u kulenvakufskim kafanama vidljivo je da je vladala nezainteresiranost

---

⁵⁸ Masi Noor, Rupert Brown and Garry Prentice, “Prospects for Intergroup Reconciliation: Social-Psychological Predictors of Intergroup Forgiveness and Reparation in Northern Ireland and Chile,” u Arie Nadler, Thomas E. Malloy i Jeffrey Fisher, ur., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 97-114; Geneviève Parent, “Reconciliation and Justice after Genocide: A Theoretical Exploration,” *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 5, no. 3 (2010): 277-292. O izazovu da se dvije strane uključe u dijalog u atmosferi uzajamnog antagonizma, vidi Elaine Scarry, “The Difficulty of Imagining Other People,” u Martha Nussbaum i Joshua Cohen, ur., *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism* (Boston: Beacon Press, 1996), 98-110.

⁵⁹ Vidi, naprimjer, Jodi Halpern i Harvey Weinstein, “Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation,” *Human Rights Quarterly* 26, no. 3 (2004): 561-583.

⁶⁰ Karl Jacoby, *Shadows at Dawn: An Apache Massacre and the Violence of History* (New York: Penguin Books, 2009), 278.

za sjećanje na bilo šta osim na vlastitu traumatičnu prošlost. Sjećanje na to kako je njihova strana možda počinila zločine protiv drugih, a istovremeno bila viktimizirana od istih tih drugih, ne pojavljuje se u historijskim zapisima. Stoga, ako predlažemo da pomirenje u sjenci nasilja među zajednicama ima više šansi onda kad, u najmanju ruku, postoji spremnost da se prakticira “pravedno sjećanje”, dokazi sugeriraju da su i moćni i slabi, svaki na svoj način i iz svojih razloga, nepripremljeni i nespremni prihvatiti taj izazov.

26. JUNI 2004 – KULEN-VAKUF

Ovu uznemirujuću tvrdnju možemo provjeriti prenoseći našu priču u buduće vrijeme. Skrenimo pažnju još jednom na grad Kulen-Vakuf. Dvije godine nakon završetka posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, koji je počeo 1992. i trajao do 1995. godine, grupica stanovnika – uz odobrenje lokalnih političkih lidera – odlučila je ukloniti spomenik podignut 1981. godine. Smatrali su da on odaje počast pojedincima koji su u septembru 1941. godine pobili njihovu rodbinu i komšije.⁶¹ I tako se jednog dana 1997. godine začuo buldožer kako tutnji ulicama Kulen-Vakufa.

Ljudi su sa svojih prozora gledali kako prolazi pored škole, pored koje se spomenik nalazio. Više od deceniju i po ranije okupili su se tu da gledaju djecu svoga grada kako igraju kolo oko skulptura zatvorenih cvjetova koji predstavljaju jugoslavenske republike i autonomne pokrajine. Slušali su generala Hajru Kulenovića kako govori kako se tokom 1941–1945. godine iskristalizirao najvažniji element temelja njihove zemlje: bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti. I slušali su generala Nikolu Karanovića kako hvali hrabrost palih partizanskih boraca njihovog kraja, ne prozborivši ni riječ o tome kako su ustanici koji su nominalno bili pod njegovom komandom masakrirali njihove rođake i komšije između 6. i 8. septembra 1941. godine.

⁶¹ Intervju s Ismetom Bećiragićem, 4. juli 2022, Bihać.

Buldožer je zastao tik do škole. Skrenuo je udesno i vozač Hamdija Kulenović spustio je lopaticu na zemlju. U roku od nekoliko sekundi počelo je rušenje spomenika koji su stanovnici grada brižljivo izgradili 1981. godine.⁶² Šta su ti ljudi mislili dok su slušali zvuke tutnjave buldožera i drobljenja kamena? Kako su se osjećali dok je buldožer kupio ostatke spomenika i bacao ih u kamion, koji ih je potom odvezao na nepoznatu lokaciju? Šta su jedni drugima govorili u narednim sedmicama i mjesecima prolazeći pored tog uništenog mjesta?

Godinama je grad bio bez ijednog spomenika onome što mještani zovu “onaj rat”, od 1941. do 1945, ili “ovaj rat”, od 1992. do 1995. godine. Taj prazni pejzaž sjećanja trajao je do 26. juna 2004, kad se grupa stanovnika okupila na mostu s kojeg su žene u septembru 1941. godine bacale svoju djecu, a potom i same skakale u smrt. Prisjećali su se jedne verzije tog nasilja, a onda spustili cvijeće u Unu, koja ga je odnijela baš kao što je odnijela tijela žena i djece prije više od šezdeset godina.⁶³ Potom su otkrili ploču pričvršćenu za stijenu tik iza zapadne strane mosta (*Fotografija 5*).⁶⁴ Na natpisu stoji: “Na ovom je mostu septembra 1941. g. izvršen genocid nad Bošnjacima Ljutočke doline od strane ustaničkih jedinica, a 1995. g. srušen je od strane četnika.”⁶⁵ Te riječi su bile

---

⁶² Intervju s Natašom Kadić, 8. juli 2022, Kulen-Vakuf.

⁶³ Halid Alijagić, “Otkrivene spomen ploče”, *Krajina: Unsko-sanske novine*, 2. juli 2004, 12. Komemoracija je održana krajem juna 2004. godine umjesto u septembru – mjesecu kada su se masakri dogodili 1941. godine – kako bi se poklopila s otkrivanjem drugih spomen-obilježja koja su podsjećala na nasilje iz juna 1992. i kako bi se uspostavila veza između te dvije epizode nasilja. O 1992, vidi Mujo Begić, *Ljutočka dolina, nikad ne zaboravi: sjećanja* (Bihać: Grafičar, 2004); o 1941, vidi Begić, *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini*.

⁶⁴ Prema riječima Nermina Dedića (predsjednika lokalne uprave Kulen-Vakufa od 2022), inicijalni poticaj za izgradnju spomenika dao je prvoborac i istražitelj ratnih zločina Mujo Begić. Čini se da su on i nekoliko njegovih istomišljenika bili ti koji su koordinirali prikupljanje donacija za spomen-ploču od stanovnika Kulen-Vakufa i obližnjeg sela Orašca. Međutim, ne postoji nikakva dokumentacija koja može potvrditi da li su tražili i dobili odobrenje od lokalnih vlasti. Intervju s Nerminom Dedićem, 10. jula 2022, Kulen-Vakuf.

⁶⁵ Termin “Bošnjaci” danas se uobičajeno koristi kao nacionalna kategorija za građane Bosne i Hercegovine koji su prije 1990-ih obično opisivani kao “muslimani”; izraz “četnici» odnosi se na ekstremne srpske nacionaliste; “ustaničke jedinice” označavaju one lokalne borce koji su ustali da se bore protiv oružanih snaga NDH i ustaša i da se osvete onim

prvo javno spomen-obilježje jednog dijela ubistava koja su se dogodila u Kulen-Vakufu u septembru 1941. godine. Tako sročene, konačno su prekinule više od šest decenija javne šutnje o tom nasilju, barem kad je o podizanju spomenika riječ.⁶⁶

Fotografija 5: Ploča otkrivena 26. juna 2004. godine u Kulen-Vakufu u znak sjećanja na žrtve “genocida” počinjenog na mostu na Uni u septembru 1941. godine. Fotografiju snimio autor.

civilima za koje su vjerovali da su počinili nasilje nad njihovim porodicama i komšijama tokom jula – augusta 1941. godine; Partizanske jedinice predvođene komunistima nisu se iskristalizirale u regionu Kulen-Vakufa početkom septembra te godine. Vidi Bergholz, *Nasilje kao generativna sila*, 145-182.

⁶⁶ O prekidanju drugih šutnji o nasilju u vrijeme Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, vidi Bette Denich, “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide,” *American Ethnologist* 21, no. 2 (May 1994): 367-390; Jasna Dragović-Soso, “Saviours of the Nation”: *Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2002), 100-114; Jelena Đureinović, *The Politics of the Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution* (Abingdon: Routledge, 2020).

Ipak, dok je taj spomenik razbio šutnju o jednom dijelu onoga što se desilo 1941. godine, istovremeno je stvorio nove šutnje, baš kao i spomenik podignut 1981. Spomenik iz 2004. godine ne kaže nam ništa o mjesecima nasilja (jun – august 1941) koje su lokalne muslimanske i katoličke ustaše počinile nad njihovim komšijama Srbima pravoslavicima. To nasilje prethodilo je ubistvima u Kulen-Vakufu od 6. do 8. septembra 1941. godine i, što je najvažnije, pomoglo kao okidač za masakre počinjene u onih strašnih četrdeset osam sati.⁶⁷ Tako, kad se gleda sadašnji spomenik, čini se da je “genocid” nad jednom grupom izvršen iz čista mira. Baš kao i spomenik iz 1981. godine, i ovaj sadašnji je loša osnova da se na njoj pokuša njegovati, ne samo pomirenje oko nasilne prošlosti već i opći smisao historijske istine o onome što se 1941. godine dogodilo u tom kutku Bosne. Spomenik u Kulen-Vakufu iz 2004. godine pokazuje nam da oni koji su bili ušutkani na neki način, nisu imuni na ušutkavanje drugih kad steknu kontrolu nad instrumentima sjećanja. Kao što argumentira Nguyen: “Ta dominantna logika sjećanja na svoje i zaboravljanja drugih toliko je jaka da će čak i oni koji su bili zaboravljeni, kada im se pruži prilika, zaboraviti druge.”⁶⁸ Čini se da je taj ciklus beskonačan, što sugerira da je stvaranje “pravednogsjećanja” na nasilje među zajednicama gotovo nemoguće. A bez pravednog sjećanja mogućnost pomirenja vjerovatno ostaje podjednako daleka.

“Potencijalna historija”

U sjeverozapadnoj Bosni traumatskim sjećanjima iz 1941. pridružila su se – i značajno ih rekonfigurirala – novija iskustva nasilja tokom rata 1992–1995. Pojam da smo “mi” ljudi, a “oni” neljudi nastavlja dominirati mislima i djelima mnogih, ako ne i većine ljudi u ovom kutku Evrope kada razmišljaju o historijama nasilja koje su oblikovale njihov svijet

---

⁶⁷ O ovom nasilju, vidi Bergholz, *Nasilje kao generativna sila*, 100-132; Max Bergholz, “To Kill or Not to Kill? The Challenge of Restraining Insurgent Violence in a Balkan Community,” *Comparative Studies in Society and History* 61, no. 4 (2019): 957-964.

⁶⁸ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 11-12.

tokom dvadesetog stoljeća.⁶⁹ Pred kraj našeg putovanja u kojem smo ispričali priču o ova dva spomenika u zraku ostaju pitanja koja od nas traže da se zapitamo da li svoje znanje o historiji možemo iskoristiti kako bismo zamislili nove mogućnosti sjećanja na nasilnu prošlost. Možemo li zamisliti spomenički pejzaž koji bi mogao biti osnova za “pravedno sjećanje”, što je za sad u našoj priči ostalo nedostižno? Možemo li historijske dokaze upotrijebiti da sugeriramo jednu skrivenu “potencijalnu historiju”, koja bi mogla imati kapacitet da prekine naizgled beskonačni ciklus šutnje koji smo razotkrili?

Takva historija, po Azoulayevim riječima, “mora rekonstruirati mogućnosti koje su nasilno izbrisane i prešućene kako bi se u bilo kojem trenutku učinile iznova prisutnim.”⁷⁰ Naš izazov bi bio da zamislimo pejzaž sjećanja koji bi mogao izbjeći šutnje tako što bismo primijenili ideju da se ne moramo sjećati samo svojih traumatskih sjećanja, već i traumatskih sjećanja drugih; da se ne moramo sjećati u crno-bijelom, već u nijansama međusobno povezane sive; da smo i ljudi i neljudi, pa se stoga ne razlikujemo od onih koje bismo kategorizirali kao “druge”. Takav čin mašte u sebi nosi određeni nivo nelagode. “Pregovaranje između vlastitog sjećanja i sjećanja drugih ne znači da se suprotstavljena sjećanja mogu pomiriti”, sugerira Nguyen, “već samo da prepuštanje jednom etičkom načinu sjećanja, uz isključivanje onog drugog, neće nikada biti dovoljno.”⁷¹

Pravedno sjećanje na 1941. godinu u Kulen-Vakufu započelo bi sjećanjem na one koji su bili masakrirani početkom septembra, uključujući

⁶⁹ Ova rekonfiguracija je visoko teleološka. U slučaju masovnih ubistava muslimana u Kulen-Vakufu 1941. godine, spisi koji su se pojavili o tom nasilju od završetka rata u BiH 1992–1995. sugeriraju direktnu uzročno-posljedičnu vezu između 1941. i 1992. godine. Vidi, naprimjer, Begić, *Zločini ustanika*; i roman Safeta Zulića, *Čekamo vas kod Sjevernjače* (Bihać: BZK Preporod, 2009). Usto, godišnje komemorativne aktivnosti u regionu o nasilju 1992–1995. uvijek navode 1941. kao početak pokušaja, koji se obično karakterizira kao genocidni, uklanjanja muslimanskog stanovništva iz tog dijela Bosne, koji je potom nastavljen 1992. godine. Vidi, naprimjer, Halid Alijagić, “Ljutočka dolino nikad ne zaboravi”, *Krajina*, 6. juni 2008, 13; Safet Zulić, “Put stradanja i spasa”, *ibid.*, 19. juni 2009, 8.

⁷⁰ Azoulay, “Potential History,” 553.

⁷¹ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 18.

žene i djecu ubijene na mostu, na čiju nas dugo prešućivanu smrt spomen-ploča iz 2004. s pravom želi podsjetiti. Ipak, ako nam je pravedno sjećanje stvarno cilj, onda se trebamo sjetiti i drugih istina iz te izuzetno nasilne godine, koje se i danas prešućuju iako se njihovi fizički tragovi lako mogu pronaći nedaleko od mosta na kojem je naša priča počela. Oni danas ostaju “nezapamćeni i zatureni”, da upotrijebimo upečatljive riječi Toni Morrison pred kraj njenog romana *Voljena*. Možemo pokušati izbjeći da dotaknemo te neželjene krhotine prošlosti, ali one niti prestaju postojati niti gube na svom potencijalnom značaju. “Mjesta su još uvijek tamo... još su uvijek tamo negdje”, piše ona. Čak i ako ih pokušamo zaboraviti, sjećanje na nasilnu prošlost i dalje je “tačno na onom mjestu na kojem se dogodilo”.⁷²

Suočavanje sa zaglušujućim šutnjama o tim mjestima čini se neophodnim ako se želi otkriti šta je potrebno za stvaranje pravednog sjećanja. U tim šutnjama nalaze se tragovi, i “viđeno i neviđeno”, kako je to opisala Lauret Savoy, koji nam ne mogu reći o prošlosti, osim ako se ne suočimo s njima i ne razaberemo šta znače.⁷³ Čineći to, mi poduzimamo onaj čin koji Morrison naziva “ponovnim sjećanjem”. Po njenim riječima: “Ponovno sjećanje kao u prisjećanju i pamćenju, kao u ponovnom sastavljanju dijelova tijela, porodice, stanovništva iz prošlosti.”⁷⁴ Pokušajmo sada prihvatiti izazov ponovnog sastavljanja ušutkanih sjećanja na nasilnu prošlost kroz čin imaginacije utemeljene na činjenicama. To možemo učiniti tako što ćemo u mašti prošetati između mjesta koja su “nezapamćena i zaturena” i upitamo se kako bi sjećanja koja izazivaju mogla doprinijeti stvaranju jednog pravednog sjećanja.

Da možemo sada stati na most na kojem je naša priča počela i pogledati ploču iz 2004. godine, mogli bismo pogled skrenuti udesno. Tamo,

---

⁷² Toni Morrison, *Beloved* (1987; New York: Vintage International, 2004), 323-324, 43.

⁷³ Lauret Savoy, *Trace: Memory, History, Race, and the American Landscape* (Berkeley: Counterpoint Press, 2015), 2.

⁷⁴ Toni Morrison, *Mouth Full of Blood: Essays, Speeches, Mediations* (London: Chatto & Windus, 2019), 324.

odmah iza istočne ivice mosta, vidjeli bismo jednu kuću i jedan kafić. Kuća se nalazi tamo gdje je u proljeće i ljeto 1941. godine živio čovjek po imenu Miroslav Matijević. On je predvodio lokalne ustaše u Kulen-Vakufu, a bio je odgovoran za vrbovanje 110 muškaraca iz toga grada i nekoliko obližnjih muslimanskih i katoličkih sela da mu se pridruže u progonu komšija pravoslavnih Srba.⁷⁵ Zajedno će oni opljačkati i ubiti čak sedam stotina ljudi.⁷⁶ Njihovo nasilje izazvalo je ustanak. Neki od onih koji su mu se pridružili tražili su osvetu nad ljudima koji su ih napali, kao i onima koje su s njima povezivali. Nasilje tih ustanika kulminiralo je ubistvom oko dvije hiljade ljudi u Kulen-Vakufu početkom septembra 1941. godine. Ta ubistva ne mogu se objasniti, a da se ne sjetimo ljudi poput Miroslava Matijevića. Tako bi na kući na istočnoj strani mosta mogao biti spomenik koji bi nas podsjećao na to kako je nasilje u regiji zapravo započelo 1941. godine.

Sad bismo mogli izaći sa zapadne strane mosta, odakle bismo kročili na krivudavi put. Poslije ne više od dvije stotine metara stigli bismo na mjesto gdje bismo vidjeli ostatke nekadašnje kulenvakufske žandarmerijske stanice, koja datira iz međuratnog perioda. Tu je 7. septembra 1941. godine jedan broj srpskih ustanika, koji su se htjeli boriti protiv onih koji su napali njih i njihove porodice – protiv lokalnih ustaša – ali koji nisu željeli ubijati nevine ljude, čuvao nekoliko stotina muslimanskih žena i djece, dok su ostali, zarobljeni na obližnjem mostu, skakali u Unu i utapali se. Drugi ustanici zahtijevali su da ti koji su čuvali žene i djecu odu da ih oni mogu poubijati. Dvije strane su se dovikivale. Ali ovi što su čuvali ljude su ostali, podigli i repetirali puške, i uperili ih u glave svojih kolega ustanika. Spasili su stotine života.⁷⁷

⁷⁵ AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361; kut. 817, dos. br. 817–320.

⁷⁶ Srđan Brujić i Đuro Stanislavljević, “Razvoj organizacija KP u Lici i njihova uloga u ustanku 1941”, u Đoko Jovanić, ur., *Lika u NOB, 1941: Zbornik, knjiga prva* (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA “Vojno delo”, 1963), 30.

⁷⁷ Bergholz, *Violence as a Generative Force*, 241–242; Begić, *Zločini ustanika*, 165 (bilješka 313); intervju s Aletom Galijaševićem, 12. oktobar 2008, Kulen-Vakuf; Murat Mušeta, 27. septembar 2008, Kulen-Vakuf.

Tu bi se mogao podići spomenik koji pokazuje da etničke kategorije ne određuju čovjekovo ponašanje, da nas podsjeća na tu povijest. To što je neko sebe doživljavao, ili su ga drugi doživljavali, kao "Srbina" nije značilo da mu je automatski bilo suđeno da ubija svoje komšije nesrbe. Historijski zapisi pokazuju da je među ustanicima bilo ljudi koji su preuzimali veliki rizik prelazeći nominalne etničke linije kako bi spasili svoje susjede.

Da se sad okrenemo i pređemo most i vratimo se tamo odakle smo krenuli, mogli bismo odšetati oko kilometar do centra Kulen-Vakufa, gdje bismo vidjeli bijelu džamiju čija munara seže u nebo. Odmah iza nje mogli bismo prošetati do škole. Prvobitnu zgradu, koja se nalazila tek malo hoda uzbrdo, desno od sadašnje škole, sagradile su 1880. godine austrougarske vlasti koje su 1878. godine okupirale Bosnu i Hercegovinu. Iznad njenog ulaza stajale su sljedeće riječi: "Slijep je onaj ko ne zna čitati." U toj zgradi su tokom ljeta 1941. Miroslav Matijević i ustaše držali svoje zarobljenike. I tu su skoro svaku noć dolazili da odvedu grupu u obližnje rovove i da ih tamo pobiju.⁷⁸ Tu bi se mogao podići spomenik da nas podsjeća da se masakri u Kulen-Vakufu početkom septembra 1941. godine nisu dogodili iz čista mira, ili jednostavno zbog ovog ili onog nacionalizma. Bili su rezultat ustaškog nasilja nad pravoslavnim stanovništvom tokom prethodnih mjeseci.

Ako bismo produžili pored škole i počeli se uspinjati makadamskim putem, ubrzo bismo stigli u šumovito područje. Zarasla staza dovela bi nas do napuštene pravoslavne crkve. Ustaše su u ljeto 1941. godine kod te crkve hvatale pravoslavne seljane i ubijale ih u jarcima. Među njima je bio i sveštenik, prota Vukosav Milanović. U Kulen-Vakufu je bio poznat po tome što je spriječio masakr mještana muslimana 1918. godine, nedugo nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se obično naziva Prvom Jugoslavijom. Naišao je na naoružanu grupu pravoslavnih

---

⁷⁸ Franjo Odić, "Julski dani 1941: Na unskoj pruzi", u Dušan Pejanović, ur., *Podgrmeč u NOB. Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja, knjiga prva* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972), 212-213.

seljana dok su se približavali gradu. “Ako ste došli kao oslobodioci”, izjavio je, “onda uđite i toplo ćete biti primljeni i dobro zbrinuti. Ali ako ste došli da počinite kakvo zlo protiv naše muslimanske braće onda ću pozvati cijelu svoju parohiju da ustane protiv vas.”⁷⁹ Tu bi se mogao podići spomenik da nas podsjeća, još jednom, da lokalno nasilje nije počelo ustaničkim masakrima u septembru 1941. Ono je prvo u smrt odvelo stotine pravoslavnih seljana, što je dovelo do ustanka, čiji su učesnici potom počinili te masakre. I ovaj spomenik bi nas mogao podsjećati da je među pravoslavnim žrtvama bilo ljudi poput popa Milanovića koji su život proveli radeći na mirnom međuetničkom suživotu.

S mjesta napuštene pravoslavne crkve mogli bismo pogledati dolje, na Kulen-Vakuf. Tokom ljeta 1941. mnogi stanovnici preuzimali su veliki rizik da zaštite svoje pravoslavne komšije. Jurili su u svoja sela i upozoravali ih da bježe u šume kad su čuli da lokalne ustaše planiraju napad. Neki su krili preživjele masakra u svom domu, neki od njih mjesecima. Zahvaljujući njima, preživjelo je pedeset devet od 106 pravoslavnih stanovnika grada.⁸⁰ Dijete koje je bilo svjedok pogubljenja gotovo cijele svoje šire porodice prisjetilo se decenijama kasnije, razmišljajući o onima koji su se brinuli o njemu nakon što je zabasao u njihovo dvorište nekoliko sati nakon ubistava: “Nema riječi da se opiše čestitost i čovječnost tih ljudi”; druga preživjela je ženu koja se brinula o njoj nakon što su njeni roditelji ubijeni u obližnjem selu opisala kao ni manje ni više nego s “moja druga majka”.⁸¹ Mogli bi se izgraditi spomenici u znak sjećanja na one koji su spašavali svoje komšije.

Zamišljanje ovakve vrste spomeničkog pejzaža poziva nas da razmislimo o tome kako bi se naše razmišljanje o nasilnoj prošlosti moglo promijeniti ako bismo razmotrili podizanje spomenika koji promoviraju

⁷⁹ LAEB, Bibanović, “Stanovništvo Kulen-Vakufa”, 115.

⁸⁰ Gojko Polovina, *Svedočenje: prva godina ustanka u Lici* (Beograd: Izdavačka radna organizacija “Rad”, 1988), 62; Ilija Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988), 190; LAEB, Bibanović, “Kulen Vakuf”, 48-50; Bibanović, “Stanovništvo Kulen- Vakufa”, 120-124, 236-241.

⁸¹ Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 179, 141.

one istine koje međusobno koegzistiraju umjesto međusobno isključivih mitova; ako bismo pokušali praktimirati “pravedni oblik” sjećanja u kojem se prisjećamo, ne samo svojih važnih sjećanja već i važnih sjećanja drugih; i kada bi naše polazište bilo priznanje da kod svih nas čovječno obitava u nečovječnom. Na taj način bi se suzio prostor za šutnje i mitove koji u zajednicama podijeljenim zbog međusobnog nasilja, pomirenje čine manje vjerovatnim. Čin zamišljanja šetnje od mjesta do mjesta – i sjećanja na zakopane, prešućene i fizički izbrisane priče, koje nas izazivaju da vidimo nasilnu prošlost kao istinu sastavljenu od istina koje međusobno koegzistiraju – time otvara mogućnost za “potencijalizaciju historije”.⁸² Kad to učinimo, ispostavi se da su mogući alternativni putevi sjećanja, da sjećanje nije datost, već izbor koji se može svakog dana iznova činiti. Naravno, malo je vjerovatno da će ovi izmišljeni spomenici ikada biti izgrađeni u Kulen-Vakufu. Za one koji su stradali od ruku svojih komšija često je manje bolno živjeti u svijetu mitova i crno-bijelih kategorija u kojima smo “mi” žrtve i ljudi, a “oni” počinioци i neljudi. Ovaj pristup je razumljiv i, štaviše, treba ga poštovati. Ipak, ne bismo trebali imati iluzija o implikacijama tog odnosa prema nasilnoj prošlosti na izgled za pomirenje u ratom razorenim zajednicama. Kao što sugerira Nguyen: “Kada kažemo *uvijek pamti i nikad ne zaboravi*, obično mislimo da uvijek pamtimo i nikada ne zaboravimo ono što je učinjeno nama ili našim prijateljima i saveznicima. O strašnim stvarima koje smo mi učinili ili praštali, što se manje o njima govori i što se manje pamti, to bolje. Štaviše, ono što mi zaista želimo pamtit i nikada ne zaboraviti je naša čovječnost i nečovječnost drugih.”⁸³ Malo je vjerovatno da će taj pristup sjećanju, usmjeren na sebične interese, dovesti do “pravednog sjećanja” ili pomirenja.⁸⁴ Da bi taj delikatni proces proklijao, mora doći do promjene u onima koji su pogođeni nasiljem među zajednicama, što je ključni katalizator koji Azoulay ispravno pripisuje

⁸² Ariella Aisha Azoulay, *Potential History: Unlearning Imperialism* (London, Verso, 2019), 128.

⁸³ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 73 (naglasak je u originalu).

⁸⁴ *Ibid.*, 17.

onima koji, između ostalih, imaju privilegiju da kazuju i pišu historiju: “Izvući iz prošlosti njene neostvarene mogućnosti kao neophodni uslov za zamišljanje drugačije budućnosti.”⁸⁵ Takvim radom oni koji žive u sjenci takvog nasilja jednog dana bi mogli razmisliti o tome da sebe i svoje komšije vide na način na koji većina možda nikada ne bi poželjela pomisliti: kao ljude koji su uglavnom isti, kao ljudska bića koja su sva izuzetno ranjiva na povređivanje i koja sva imaju zastrašujuću sposobnost da povređuju druge.

Epilog

Danas je spomenik podignut 1981. godine na Garavicama još uvijek tu. Ako se tamo ide u ljetnu večer, netom pred zalazak sunca, visoke skulpture postavljene na vrhu brda na kasnopodnevnom svjetlu pružaju osjećaj začudnog, a onima koji ne poznaju povijest tog mjesta možda i magloviti osjećaj da se tamo nekad davno dogodilo nešto strašno. Tinejdžeri su na skulpturama ispisali ljubavne izjave svojim djevojkama i momcima. Na vrhu brda večernji povjetarac vas lupi u čelo i ispuni vam uši te izaziva želju da raširite ruke i osjetite kako vam topli zrak probija između prstiju. Spomenicima izgrađenim u blizini 1949. i 1951. godine – s njihovim specifičnim pojedinostima o počiniocima, etničkom identitetu žrtava i njihovom broju – nema ni traga.

Nedugo nakon početka radova na izgradnji spomenika iz 1981. godine onaj koji su mještani podigli 1949. godine premješten je u centar Bihaća i postavljen uz muzej. Tokom posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini stanovnici toga grada živjeli su više od tri godine pod neprekidnom opsadom Vojske bosanskih Srba.⁸⁶ Spomenik iz 1949. godine, s eksplislicitnim spominjanjem nasilja nad lokalnim Srbima 1941. godine, nije neokrnljen preživio taj traumatični period (*Fotografija 6*).

⁸⁵ Azoulay, “Potential History,” 565-566.

⁸⁶ Mujo Begić, *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013).

Fotografija 6: Spomenik ubijenim žrtvama na Garavicama, otkriven 1949. godine, a oštećen najvjerojatnije između 1992. i 1995. godine. Fotografiju snimio autor.

Kao reakcija na novu epizodu nasilja, u nastojanju da ušutkaju daleku nasilnu prošlost, oni koji su oštetili spomenik pazili su da izbrišu gotovo sve konkretne reference na ono što se dogodilo 1941. godine: etnički identitet žrtve, identitet počinitelaca, broj žrtava, čak i datum kad je spomenik otkriven. Pomisao da se na “Srbe” moglo podsjećati kao na žrtve 1941. godine, dok su neki koji su tvrdili da govore u njihovo ime tokom 1992–1995. držali Bihać pod opsadom, za neke je mještane bilo previše.

A onda je, ne tako davno, oštećeni spomenik nestao. Negdje početkom 2010-ih jednog dana stigli suradnici agencije zadužene za zaštitu kulturnih objekata i odnijeli ga. Sljedećih nekoliko godina izgledalo je da niko ne zna gdje se nalazi. A onda se, možda prije tek koju godinu, jednog dana ponovo pojavio nedaleko od mjesta gdje je 1949. godine prvobitno bio otkriven. Ali, umjesto da bude ponovo sastavljen na tom mjestu tako da podsjeća na događaje iz nasilne prošlosti tog kraja, čini se da je ovaj put tamo bačen u tri komada (*Fotografija 7*).

Dio s oštećenom pločom jedva se vidi kroz visoku travu i korov, i sada služi kao kanta za bacanje pivskih limenki (*Fotografija 8*). Blizu jedne njegove ivice, ako se malo potrudite da pogledate, vide se ostaci nedavno otopljenih svijeća, koji otkrivaju da se nekolicina živih još uvijek nastoji sjećati onih koji su tu pobijeni 1941. A opet, sudbina tog spomenika podsjeća nas na to koliko može biti jaka želja da se ušutka nasilna prošlost onda kad sjećanja na nju u nama izazivaju logike o tome koga računamo kao čovječnog, a koga kao nečovječnog.

Fotografija 7: Ostaci spomenika iz 1949. kako izgledaju danas.
Fotografiju snimio autor.

Fotografija 8: Srednji dio spomenika na Garavicama iz 1949. godine.
Fotografiju snimio autor.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

- Lična arhiva Esada Bibanovića (LAEB), Sarajevo
- Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona (AMUSK), Bihać
  - Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice
  - Zbirka informacija o spomenicima Narodnooslobodilačke borbe (ZIS NOB)
- Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK), Bihać
  - Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Bihać (SK SK BiH Bihać)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo
  - Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH)
- Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd
  - Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ)
  - Fond 297, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR J)

Intervjui

- Ismet Bećiragić, 4. juli 2022, Bihać.
- Nermin Dedić, 10. jula 2022, Kulen-Vakuf.
- Ale Galijašević, 12. oktobar 2008, Kulen-Vakuf.
- Sadetom Ibrahimpašić, 29. septembar 2008, Bihać.
- Nataša Kadić, 8. juli 2022, Kulen-Vakuf.
- Murat Mušeta, 27. septembar 2008, Kulen-Vakuf.
- Mehmed Štrkljević, 28. septembar 2008, Kulen-Vakuf.

Štampa

- *Krajina: List Saveza socijalističkog radnog naroda bihaćkog sreza*, 1954, 1955, 1981
- *Krajina: Unsko-sanske novine*, 2004

Knjige i članci

- Azoulay, Ariella. “Potential History: Thinking through Violence,” *Critical Inquiry* 39, no. 3 (2013): 548-573.
- Azoulay, Ariella Aïsha. *Potential History: Unlearning Imperialism*. London, Verso, 2019.
- Begić, Mujo. *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi: sjećanja*. Bihać: Grafičar, 2004.
- Begić, Mujo. *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Mujo Begić, Mujo. *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Bergholz, Max. “When All Could No Longer Be Equal in Death: A Local Community’s Struggle to Remember Fallen Soldiers in the Shadow of Serbia’s Civil War, 1955–1956,” *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2008 (2010): 1-58.
- Bergholz, Max. *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, prevod Senada Kreso. Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018.
- Bergholz, Max. “To Kill or Not to Kill? The Challenge of Restraining Insurgent Violence in a Balkan Community,” *Comparative Studies in Society and History* 61, no. 4 (2019): 954-985.
- Brujić, Srđan i Đuro Stanisavljević. “Razvoj organizacija KP u Lici i njihova uloga u ustanku 1941”, u Đoko Jovanić, ur., *Lika u NOB, 1941:*

- Zbornik, knjiga prva.* Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA “Vojno delo”, 1963, 7-38.
- Buckley-Zistel, Susanne. “Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda,” *Africa: Journal of the International African Institute* 76, no. 1 (2006): 131-50.
  - Butler, Judith. *Frames of War: When Is Life Grievable?* London: Verso, 2009.
  - Byford, Jovan. “‘Shortly afterwards, we heard the sound of the gas van’: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia,” *History & Memory* 22, no. 1 (2010): 5-47.
  - Confino, Alon. “Remembering the Second World War, 1945–1965: Narratives of Victimhood and Genocide,” *Cultural Analysis* 4 (2005): 47-65.
  - Confino, Alon. “The Warm Sand of the Coast of Tantura: History and Memory in Israel after 1948,” *History & Memory* 27, no. 1 (2015): 43-82.
  - Dedijer, Vladimir. *Dnevnik: 1941–1944*, tom. 2. Rijeka: Liburnija; Zagreb: Mladost, 1981.
  - Dervišević, Mujo u Ibrahim Kajan, “Pakao Vakuf Golubnjača,” *Ogledalo* 1, br. 2 (Dec. 1990): 26-27.
  - David, Lea. *The Past Cannot Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights.* Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
  - Denich, Bette. “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide,” *American Ethnologist* 21, no. 2 (May 1994): 367-390
  - Dower, John W. *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II.* New York: W.W. Norton/The New Press, 1999.
  - Dragović-Soso, Jasna. “Saviours of the Nation”: *Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism.* Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2002.

- Đureinović, Jelena. *The Politics of the Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. Abingdon: Routledge, 2020.
- Eastmond Marita & Johanna Mannergren. “Silence as Possibility in Postwar Everyday Life,” *International Journal of Transitional Justice* 6, no. 3 (2012): 502-524.
- Ferme, Mariane C. *The Underneath of Things: Violence, History, and the Everyday in Sierra Leone*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Generalna skupština Ujedinjenih nacija, Vijeće za ljudska prava, “Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights, Farida Shaheed, Memorialization Processes,” 23. januar 2014.
- Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Zagreb: Fraktura, 2018.
- Goldstein, Slavko. *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.
- Halpern, Jodi and Harvey Weinstein, “Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation,” *Human Rights Quarterly* 26, no. 3 (2004): 561-583.
- Hoepken, Wolfgang. “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia,” *East European Politics and Societies: and Cultures* 13, no. 1 (1998): 190-227.
- Hrnjica, Safet. *Hamdija Pozderac: Žrtva vremena*. Bihać: Grafičar, 2010.
- Jacoby, Karl. *Shadows at Dawn: An Apache Massacre and the Violence of History*. New York: Penguin Book, 2009.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977.
- Jelić-Butić, Fikreta. “Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941,” *Časopis za suvremenu povijest* 1, br. 1-2. (1969): 55-91.
- Judt, Tony. “The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe,” *Daedalus* 21, no. 4 (1992): 83-118.

- Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, prevod Aleksandra Kostić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
- *Kulen Vakuf* (neobjavljeni foto-album). 1981.
- Lagrou, Pieter. *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.
- Meierhenrich, Jens. “Varieties of Reconciliation,” *Law & Social Inquiry* 33, no. 1 (2008): 195-231.
- Meierhenrich, Jens. “Topographies of Remembering and Forgetting: The Transformation of *Lieux de Mémoire* in Rwanda,” u Scott Straus and Lars Waldorf, ur., *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2011, 283-296.
- Morrison, Toni. *Beloved*. 1987; New York: Vintage International 2004.
- Morrison, Toni. *Mouth Full of Blood: Essays, Speeches, Mediations*. London: Chatto & Windus, 2019.
- Müller, Jan-Werner, ur. *Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Nguyen, Viet Thanh. “Just Memory: War and the Ethics of Remembrance,” *American Literary History* 25, no. 1 (2013): 144-163.
- Nguyen, Viet Thanh. *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017.
- Noor, Masi, Rupert Brown and Garry Prentice. “Prospects for Intergroup Reconciliation: Social-Psychological Predictors of Intergroup Forgiveness and Reparation in Northern Ireland and Chile,” u Arie Nadler, Thomas E. Malloy and Jeffrey Fisher, ur., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2008, 97-114.

- Odić, Franjo. “Julski dani 1941: Na unskoj pruži”, u Dušan Pejanović, ur., *Podgrmeč u NOB. Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja, knjiga prva*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972, 211-215.
- Parent, Geneviève. “Reconciliation and Justice after Genocide: A Theoretical Exploration,” *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 5, no. 3 (2010): 277-292.
- Polovina, Gojko. *Svedočenje: prva godina ustanka u Lici*. Beograd: Izdavačka radna organizacija “Rad”, 1988.
- Ram, Uri. “Ways of Forgetting: Israel and the Obliterated Memory of the Palestinian Nakba,” *Journal of Historical Sociology* 22, no. 3 (2009): 366-395.
- Rašeta, Ilija. *Kazivanje pobjednika smrti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988.
- Savoy, Lauret. *Trace: Memory, History, Race, and the American Landscape*. Berkeley: Counterpoint Press, 2015.
- Scarry, Elaine. “The Difficulty of Imagining Other People,” u Martha Nussbaum and Joshua Cohen, ur., *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*. Boston: Beacon Press, 1996, 98-110.
- Shaw, Rosalind. “Memory Frictions: Localizing the Truth and Reconciliation Commission in Sierra Leone,” *International Journal of Transitional Justice* 1, no. 2 (2007): 183-207.
- *Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice* (pamflet bez datuma, najvjerovatnije štampan 1981).
- Tokic, Mate Nikola. “Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia”. Doktorska disertacija, University of Pennsylvania, 2007.
- Vojak, Danijel, Filip Tomić and Neven Kovačev, “Remembering the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990,” *History & Memory* 31, no. 1 (2019): 118-150.

- Wilson, Richard Ashby. “Justice and Retribution in Post- conflict Settings,” *Public Culture* 15, no. 1 (2003): 187-190.
- Winter, Jay. “Thinking about Silence,” u Efrat Ben-Ze’ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur., *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 3-31.
- Zerubavel, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Zulić, Safet. *Čekamo vas kod Sjevernjače*. Bihać: BZK Preporod, 2009.

NAPOMENA O PREVODU

Napisao sam ovaj rad na engleskom jeziku. Prilikom prevođenja (prevod Senada Kreso) mogao se koristiti tek ograničen broj dokumenata u njihovom originalnom obliku. Međutim, ogromna većina citata koji se ovdje pojavljuju u prevodu prevedena je s engleskog na bosanski. Čitaoci to trebaju imati na umu dok čitaju ovaj rad jer će neki citirani izvori, budući da su prevedeni s engleskog, možda izgledati malo drugačije nego u originalu.

Rezime

Šutnja u kamenu *Memorijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva*

U radu “Šutnja u kamenu: Memorijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva”, autor se pita zašto se pojavljuju šutnje o ubijanjima na lokalnom nivou i da li njihovo prekidanje dovodi do pomirenja u podijeljenim zajednicama. Kroz dvije priče o spomenicima izgrađenim u sjeverozapadnoj Bosni nakon Drugog svjetskog rata, otkrivamo da su komunistički lideri te spomenike, iako su ih javno posvetili žrtvama rata, koristili i da prešute politički neprobavljive aspekte lokalnog međuetničkog nasilja. Pritom ta njihova spomen-obilježja nisu kreirala “pravedno sjećanje” niti su pružila osnovu za pomirenje. Ipak, razbijanje takvih šutnji desetljećima kasnije nije dalo drugačiji rezultat. Naprotiv, oni koji su preuzeli te instrumente sjećanja revnosno su nametali nove šutnje baš kao i oni koji su ih prethodno ušutkavali. Ove priče predstavljaju izazov za naučnike koji proučavaju sjećanje da, dok procjenjuju izgled za pomirenje nakon nasilja, prevaziđu naizgled očiglednu dihotomiju između održavanja ili prekidanja šutnje. Prije će biti da je ono što proizlazi iz ove lokalne povijesti pitanje od globalnog značaja: mogu li spomenici nasilnoj prošlosti ikada kreirati “pravedno sjećanje”, time što će podsjećati i na našu čovječnost i na našu nečovječnost, kao i na čovječnost i nečovječnost “onih drugih”, koje možda još uvijek doživljavamo kao neprijatelje?

SUMMARY

Silence Enshrined

Memorializing Intercommunal Violence in a Land of Brotherhood and Unity

In “Silence Enshrined: Memorializing Intercommunal Violence in a Land of Brotherhood and Unity,” the author asks why silences about local killing emerge and whether their breaking leads to reconciliation in divided communities. By telling two stories of monuments built in northwest Bosnia after World War II, we discover that although communist leaders publicly dedicated these monuments to wartime victims, they also used them to silence politically indigestible aspects of local inter-ethnic violence. In doing so, their memorials neither created a “just memory” nor a basis for reconciliation. Yet the breaking of such silences decades later did not produce a different result. Rather, those who took over the instruments of memory zealously imposed new silences just like those who had previously silenced them. These stories challenge scholars of memory to transcend the seemingly straightforward dichotomy of either maintaining or breaking silences when evaluating the prospects for post-violence reconciliation. Rather, what emerges from this local history is a question of global significance: Can memorials to the violent past ever create a “just memory,” whereby they recall both our humanity and inhumanity, as well as both the humanity and inhumanity of “others” whom we may still see as enemies?

